

УДК 329(477) «1917-1920»

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ І ПРОБЛЕМА СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПАРЛАМЕНТУ

© В. Ф. Солдатенко

На основі аналізу наявних документів, реальних історичних фактів відтворюється аспект досвіду діяльності політичних сил України в 1917–1920 рр., спрямованої на запровадження в державотворення демократичних засад (народоправства), реалізації одного з його найважливіших, популярніших гасел і вигол – скликання національного парламенту. Робиться висновок, що попри всі зусилля й бажання, здійснені окремі кроки, лідерам Української революції, як доби Центральної Ради, так і Директорії, домогтися здійснення стратегічного завдання з різних причин не судилося

Ключові слова: Українська революція, державотворення, народоправство, парламент, парламентаризм, Установчі, Народні збори, Сейм

1. Вступ

Відзначаючи сторіччя початку національно-демократичної революції, було зроблено спробу вписати в контекст ювілейних урочистостей ще одну – сторіччя українського парламентаризму. У виступі Голови Верховної Ради України А. Парубія на спеціальному засіданні 17 березня 2017 р. народження національного парламенту було пов'язано зі створенням Української Центральної Ради [1]. Того ж дня у стінах Верховної Ради України було відкрито виставку «100 років першого українського парламенту» [1].

Водночас саме в день згаданого урочистого засідання друкований орган Верховної Ради газета «Голос України», публікуючи спогади учасників історичних подій революційної доби, у передмові до них відзначила: «100 років тому постала Центральна Рада – прообраз майбутнього парламенту (підкреслено автором.) та Уряду України» [2].

Остання сентенція – вочевидь не прикра неузгодженість чи випадковість, а відбиття позиції суспільних уявлень про наукову обґрунтованість різномислень і різномислень щодо визначення однієї з важливих віх нашого минулого.

2. Короткі нотатки до історіографії проблеми

Безперечно, найнадійніший шлях розібратись у суперечливих твердженнях відносно одного і того ж суб'єкту вітчизняного політичного життя – звернутися до документів, дещо розширивши хронологічно предмет аналізу на всю революційну добу, тобто дослідивши питання про те, чи був створений національний парламент за всі роки Української революції.

Вирішення проблеми істотно сприяє наявність на сьогоднішній день достатньо повних збірників документів і матеріалів про діяльність всіх інститутів тогочасних державних феноменів, які видані у новітній час зусиллями, головним чином, науковців Інституту історії України Національної академії наук України [3–7]. До послуг бажаючих впевнитися в аргументованості тих чи інших позицій як раритетні, так, значною мірою, і передруковані праці, творчий спадок тих, хто стояв біля керма заснування і функціонування різних моделей державності буремної доби, вирішальною мірою впливав на їх інституціональне оформлення (структуру) – М. Грушевського, В. Винниченка, П. Скоропадського, С. Петлюри,

М. Шаповала, П. Христюка, С. Петрушевича, С. Шелухина, А. Яковліва та інших активних учасників подій.

Додатковий чинник у досягненні позитивних, переконливих результатів – численні сучасні праці науковців, які в концентрованому, узагальненому, підсумковому вигляді можуть бути представлені колективними виданнями [8–16] (ліміт обсягу журнальної публікації, на жаль, не дозволяє навести хоча б короткого переліку достатньо вагомих індивідуальних напрацювань дослідників [17, 18]).

Слід згадати хіба що вузькотематичні виступи, зокрема на різного рівня наукових форумах, публікації, у яких так чи інакше ставилися завдання безпосереднього підходу до поставленої проблеми [19–31].

Звісно, визначальним моментом для з'ясування означеного питання має бути чітка теоретична уява про сутність самих феноменів «парламент» і «парламентаризм», професійне застосування притаманних їм наукових критеріїв (параметрів) для оцінки конкретних явищ, фактів доби, яка розглядається. В цьому плані є не лише розлогі, детально аргументовані енциклопедичні визначення, логічні тлумачення [32, 33] з апеляцією до сумарного світового досвіду, найпоказовіших зразків, а й достатньо переконливі спроби, приклади чіткого, предметного здійснення досвідченими дослідниками й практиками – правниками фахової проєкції вивіренних наукових «кліше» на елементи історичного минулого, які можуть становити інтерес, потрапляти у предмет аналізу [34].

Безперечно, така експертиза не може бути абстрактною, чи «механічною», не враховувати що самі феномени парламенту й парламентаризму історично розвивалися, вдосконалювалися, в різні епохи мали свої особливості прояву, смислового й змістовного наповнення. Відтак надзвичайно важливо в аналізі застосовувати конкретно-історичний підхід, а в оцінках обов'язково враховувати часовий чинник.

Зважаючи на те, що становлення таких складних інституцій, безперечно, має розглядатися як поступальний процес, водночас було б виправдано вдаватися до категоричних оцінок й узагальнень лише за умови наявності більш-менш жорстко окресленого мінімуму притаманних їм функціональних елементів. Враховуючи зазначене, головним науково-теоре-

тичним орієнтиром може бути підхід, за якого парламент – це «загальнонаці[ональний] *представницький орган* держ[авної] влади, що діє постійно і гол[овним] призначенням якого є здійснення законотворчості. До осн[овних] функцій традиційно належать також прийняття держ[авного] бюджету і контроль за органами викон[авчої] влади, насамперед уряду» [34].

3. Мета та задачі дослідження

Одним із найнагальніших завдань видається встановлення того, як за документами моменту і уявленнями учасників державотворчого процесу вбачались функції створюваних інститутів і наскільки теоретично-політичні розрахунки співпадали з конкретною практикою, реальними результатами.

4. Центральна Рада і Директорія УНР на початках шляху до парламентаризму

Зрозуміло, що для оцінки державотворчих процесів доби Центральної Ради найкращим орієнтиром є твори незмінного, єдиного її очільника і надзвичайно серйозного, талановитого наукового аналітика, визначного історика М. Грушевського.

Та, на жаль, доводиться констатувати, що творчий спадок видатного вченого у цій царині або ж безцеремонно ревізується, або й просто ігнорується багатьма учасниками сучасного історіографічного процесу, а також політологами, практичними політиками, коли останнім доводиться з різних причин вдаватися до аргументів, запозичуваних з досвіду 1917–1918 рр.

Мабуть, найкращий спосіб з'ясування важливого аспекту поставленої проблеми – дати собі труд додатково звернутися до творів самого Голови Центральної Ради і, відштовхуючись від першоджерел, спробувати відтворити, по можливості, об'єктивну картину.

Як справжній демократ, людина прогресивних поглядів, М. Грушевський був палким прихильником державного устрою, найменованого ним народоправством. В одній з перших праць, написаних після повернення в Україну із заслання «Хто такі українці і чого вони хочуть», він писав: «Щоб не було ніякої тісноти від влади людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої влади, тільки з вибору народного! Се називається устроєм демократичним – щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю!.. Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного, і сі вибори мають бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робочий народ – такий устрій зветься демократичною республікою, і українці хочуть його. Вони хочуть, щоб Росія з царства зробилася демократичною республікою» [35].

Як відомо, історично склалося так, що основною ознакою демократичності республіки вважалася наявність парламенту (саме це стало одним із найголовніших революційних домагань перших десятиліть ХХ століття в Росії, які призвели до Булігінської і

чотирьох державних Дум). Відтак створення загальноросійського парламенту видавалося справою неодмінною і заперечень чи сумнівів практично ні в кого не викликало. Однак М. Грушевський, виходячи з автономістсько-федералістської концепції переустрою Росії вважав логічним створення власних парламентів і в національно-територіальних суб'єктах майбутньої федерації.

«Українці хочуть, писав він, – щоб у тій республіці, хоч би як добре урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, з парламенту (Думи) тої республіки чи міністерства її, вибрані всіма людьми з Російської республіки. Кожний народ і кожний край має свої потреби, свої звичаї, свої справи на місці, до котрих трудно приладиться уряду чи Думі цілої республіки. Російська республіка занадто великий край, складається з різних великих країв, дуже неоднакових, і народів дуже відмінних. Однакового закону не складеш для Сибіру і України. Трудно зараз порядкувати нашими хліборобськими краями і якими-небудь північними коло Білого моря або Тихого океану» [35].

Зважаючи на реальну політичну ситуацію, що склалася на той момент, варто було подумати над тим, які повноваження доцільно делегувати державному центрові, а які залишити місцям. Звичайно, передбачити наперед усі можливі варіанти розвитку подій українські лідери не могли, проте головний напрям усе ж було визначено: «Українці через те хочуть, щоб головний парламент республіки і уряд її завідували тільки справами, які не можна роздати на місця. Небагато таких справ – як одведення війни чи миру, складання трактатів з іншими державами, звідування військом усієї республіки, утавлення однакових грошей, міри та ваги, і інші такі справи. А все інше, щоб порядкували у себе в краю виборні думи чи сейми та виборні міністерства, які вибере собі людиність: щоб становили закони для свого краю, наклали податки і розпоряджались ними і всіма прибутками свого краю, всіма землями і багатствами його, наділяючи скільки треба на потреби республіки» [35].

Слід було подбати про те, щоб надалі виключити всяку можливість розпоряджатися ресурсами, результатами праці людей будь-якого краю без їхньої згоди, домогтися, щоб вони були справжніми господарями власного регіону «Українці добиваються того, – підкреслював учений, – щоб Україною всією правила виборна рада України, чи сейм, як його називають, та виборні міністри. Щоб вони могли дбати про свій край не питаючися ні в кого ухвали та підтвердження, крім свого народу – питалися волі виборців України, а не уряду республіки. Щоб вони були зв'язані вічним союзом між собою, спільно порядкували найважливіші для сього союзу справи, а всередині, в своїх внутрішніх справах були самостійні, автономні, як се називається. Такий устрій зветься федеративною республікою з широкою автономією її країв. Україна мусить мати широку автономію в федеративній Російській республіці, щоб порядкувати вільно у себе свої справи, самостійно правити ними. Сього хочуть українці, щоб забезпечити свободу і добробут всій людиності України, а найпаче робочому народові її!» [35].

Українські політичні партії були солідарні у прагненні скликання власних Установчих зборів. Уже 8 березня Рада Товариства українських поступовців у зверненні до громадянства закликала: «Готуйтеся до всенародної Установчої Ради, де наш голос, голос великого українського народу повинен залунати чутно, твердо й однодушно...» [36].

Конференція Української соціал-демократичної робітничої партії (4–5 квітня 1917 р., Київ) у спеціальній резолюції чітко зазначила, що «для найкращого і повнішого досягнення автономії України» необхідно «негайно розпочати як найенергійнішу всесторонню роботу скликання Всеукраїнських Територіальних Зборів, на яких воля української демократії й демократії інших націй, що мешкають на території України, має виявитись в усій широті й викінченості» [37].

На установчому з'їзді Української партії соціалістів-революціонерів (4–5 квітня 1917 р.) було досягнуто єдиної думки, що принцип суверенності українського народу мав втілитися в життя через Українську Установчу раду, яку планувалося скликати раніше за Установчі збори в Росії [38].

В програмі Української партії соціалістів-революціонерів, ухваленій на з'їзді 15–19 липня 1917 р., також було записано: «**В політичних справах партія домагається** ... Республікансько-демократичної форми правління для України, без президента. Зосередження законодавчої влади в однопартійній Раді народних представників, українському Сеймі, а виконавчої влади – в руках Ради Міністрів, вибраних Українським Сеймом і відповідальних в особі Сейму перед усім народом...» [39].

Подібні положення містили програми, резолюції партійних форумів (звісно, з певними, але неістотними відмінностями у формулюваннях) інших українських партій – Української партії самостійників-соціалістів, Української Трудової партії, Української Демократично-хліборобської партії [40] тощо. При цьому добре усвідомлювалося, що для досягнення головної поставленої мети (автономії України у складі федеративної Російської республіки) необхідно було провести значну організаторську роботу, за яку взялася з перших днів революції Центральна Рада. Від практичного виконання такої роботи вирішальною мірою залежало розв'язання соціальних проблем, забезпечення добробуту для більшості народу, який у минулому пригноблювався і експлуатувався. Голова Центральної Ради заявляв: «Коли ми здобудемо автономію України: щоб наш край мав у себе дома в Києві свою законодавчу Думу (сейм), свій виборчий уряд (міністрів) – вибраний всією людністю України, тоді трудящий народ український буде по своїй волі порядкувати всім на Україні. Селяни і робітники становлять більшість людності, вони зможуть мати більшість депутатів в українським сеймі таких, яких захочуть мати: з тямущих селян і робітників і з тих людей просвічених (інтелігентів), які боронять права трудящого народу і вони забезпечать добробут робочих людей законами, заведуть такі порядки, щоб була справедливість: щоб трудящий чоловік мав усю користь від своєї праці, а не утримував своїм потом неробів усяких, що живляться

з народної праці, самі не даючи ніякої користі народові» [36].

З вищенаведеного випливає принаймні два принципових висновки:

1. М. Грушевський вважав украї необхідним, зумовленим потребами всебічного відродження і розвою України, створення власного регіонального парламенту.

2. Центральну Раду таким парламентом він не схильний був кваліфікувати, теоретично наділяючи її широкими організаторськими функціями для консолідації української нації у найширшому розумінні слова.

То ж заочно обраний її Головою, видатний вчений одним із першочергових вказував завдання переобрання складу Центральної Ради на якомога більш представницькому форумі, що, на його думку, додало б їй як легітимності, так і авторитету, набило б таким чином до сутю парламентської інституції. Таку місію виконав скликаний з ініціативи М. Грушевського конгрес-з'їзд (Київ, 6–8 квітня 1917 р.) [41]. Більше як 900 делегатів з різних місць України сформували (обрали) «широку» Центральну Раду, а її Головою таємним голосуванням переобрали М. Грушевського. Пізніше в «Споминах» він зазначав: «...Проект організації Центральної Ради був моїм ділом. Я проектував вибір голови перевести з'їздом дефінітивно, а решту членів тимчасово від представників губерній, міст, професійних організацій і політичних партій, які на з'їзді знайдуться, з тим, щоб сі представники були потім перевибрані на місцях або замінені іншими делегатами з місць. Так мав утворитися національний парламент, а разом проведена при тім національна організація (при проведенні виборів) мала приготувати ґрунт до парламенту України як території («краєвої ради»)». Не дуже твердий з погляду принципів державного права, проект сей мав [як] раз корисну сторону, що давав постійне перманентне краєве [керівництво], яке поновлялось поволі, постійно і непомітно, не творячи безхазяйних антрактів, не відкриваючи гострих агітаційних періодів, що в тодішніх незвичайно хитких і неурівноважених відносинах могло бути дуже небезпечним. Проект був прийнятий, і здається мені, що пізніший досвід оправдав сю доволі оригінальну концепцію. Перейти до представництва, вибраного загальним голосуванням, нам доля не судила. Але обставини латали нашу Ц. Раду різними доволі влучними латками, скріпляли наше представництво різними додатками від неукраїнських елементів, і вона як революційний орган трималась і жила...» [42].

Знову напрошується два логічних висновки:

1. Про повноцінний парламент у М. Грушевського визначено йдеться у майбутньому часі, хоча підґрунтя для нього («краєвої ради») готувалося формуванням самої Центральної Ради.

2. Висловлюється жаль, що повноцінний представницький законодавчий орган в Україні так і не вдалося утворити.

З такими висновками сутнісно узгоджуються і принципові оцінки й міркування сучасних вітчизняних авторитетних правників. «Початки ... історії П[арламентаризму] в Україні, – наголошує В. Шапо-

вал, – треба пов'язувати з нац[іональним] державотворенням під час нац[іонально]-визв[ольних] змагань 1917–20 [рр.] інституцій представн[ицького] характеру, які здійснювали держ[авно]-владні функції. Найвідомішою з них була Українська Центральна Рада. Проте вибори членів цих інституцій були непрямими, а представники обиралися від певних політ[ичних] і неполітичних орг[анізацій], різних верств населення (корпоративне, або куріальне, представництво), а також від різних частин території» [43]. Отже, за великим рахунком, Українську Центральну Раду не можна вважати ані повноцінним, ані просто парламентом, оскільки ця інституція не відповідає принциповим критеріям щодо подібного державного феномену.

Вищенаведене підтверджується також історичними фактами і документами загальноукраїнського характеру. Так, після обнародування Першого Універсалу Центральної Ради, створення Генерального Секретаріату і червневих переговорів з делегацією Тимчасового уряду в Києві було досягнуто угоди з офіційним Петроградом про фактичне визнання Центральної Ради представницьким органом народу України, за умови її поповнення посланцями від національних меншин. На думку політичних діячів України, це могло стати кроком до формування регіонального («крайового») парламенту [3].

Уже на спільному засіданні представників українських і неукраїнських революційних організацій, що відбулося наприкінці червня 1917 р. (ініціаторами засідання, відомого як «спільна прогулянка по Дніпру», стали неукраїнські київські організації), було досягнуто порозуміння. 30 червня Центральна Рада після ретельного обговорення питання прийняла спеціальну ухвалу: «Взявши на увагу, що перетворення української Центральної ради в тимчасовий краєвий парламент передбачалось ще на Українському Національному З'їзді, що українська революційна демократія мало не вся представлена в складі Української Центральної Ради, що по деяких містах порозуміння з неукраїнською революційною демократією вже налагоджується та що інші обставини життя сприяють тому, що Центральна Рада стає політичним осередком на Україні, збори постановили:

1. Зараз ж починати процес перетворення Національної Української Центральної Ради в Тимчасовий Краєвий Парламент і доручити цю справу Генеральному Секретаріатові.

2. Найбільш відповідним способом поповнення національного складу Центральної Ради визнати пропорціональне представництво, по якому національним меншостям дається число депутатських місць в складі Центральної Ради згідно з численністю населення цих національних меншостей України.

3. Додержуватися таких умов поділу цих мандатів, щоб представництво неукраїнських національностей припадало від організованої революційної демократії, цебто від рад робітничих та вояцьких депутатів; тим же національностям, які не виділили з себе соціалістичних партій, мандати передаються через загальнонаціональні організації» [44].

Питання про поповнення Центральної Ради представниками неукраїнських національностей без

будь-яких ускладнень було погоджене під час переговорів з міністрами Тимчасового уряду й затверджене Другим Універсалом (3 липня 1917 р.). Без особливих зволікань відбулося й саме входження до Ради і Генерального Секретаріату посланців національних меншин [45].

На практиці Центральна Рада прибирала на себе дедалі більше функцій властивих вищим парламентським інституціям. На своїх сесіях (загальних зборах) вона розглядала та ухвалювала закони і розпорядження, виділивши для розв'язання повсякденних справ постійно діючий орган – Президію (Малу Раду), а для реалізації наміченого курсу – виконавчий орган (Генеральний Секретаріат), який в результаті політичних маніпулювань набрав статусу місцевого органу (представника) Тимчасового уряду.

Водночас Центральна Рада, якщо й мислилася М. Грушевським і його однодумцями вивтором парламентського зразка, все ж розглядалася ними переважно як організація тимчасова, якій належало в слушний момент передати владу «справжньому» повноважному представникові народу – Сеймові або Думі. З часом замість останніх двох означень парламентської інституції дедалі частіше звучав, а потім міцно закріпився термін Українських Установчих зборів.

Так, на Шостій сесії Центральної Ради (5–9 серпня 1917 р.) було розглянуте питання щодо скликання всеросійських і українських Установчих зборів і схвалена спільна резолюція есерів та есдеків, в якій наголошувалося: «Стоячи на становищі нічим не обмеженого самовизначення націй, вважаючи, що тільки само населення України може рішати про політичний лад України та про відношення до Росії, українська Центральна Рада вважає необхідним скликати якнайшвидше Установчі збори етнографічної України» [3].

Це питання й надалі залишалося в центрі уваги УПСР. Порівняно з іншими партіями, українські есери наполегливо працювали в цьому напрямку постійно й якнайбільше, підготувавши відповідну виборчу платформу, зробивши кроки щодо сформування виборчого фонду, розпочавши переговори з іншими організаціями (зокрема, з Селянською Спілкою) щодо створення виборчого блоку тощо [46].

Під час обговорення Декларації Генерального Секретаріату від 29 вересня 1917 р., лідер есерів М. Ковалевський заявив, що одним з найнагальніших завдань уряду є підготовка України до федеративного устрою. Як позитивний момент, фракція відзначила те, що Секретаріат одним з найперших своїх завдань поставив скликання Українських Установчих зборів. Однак недоліком, на думку есерів, було те, що у Декларації не чітко окреслені компетенції Українських Установчих зборів і Всеросійських Установчих зборів [47]. Таким чином, проявляючи певну опозиційність до уряду, фракція есерів, підіймала гострі питання, підштовхуючи, українську владу до реальних дій.

10 жовтня 1917 р. на засіданні Малої Ради член фракції УПСР О. Севрюк доповідав «про конечну потребу скликання суверенної Установчої Ради». В обговоренні доповіді взяли участь члени есерівсь-

кої фракції Й. Маєвський, М. Шаповал, М. Ковалевський, М. Стасюк [48].

Питання про ставлення Генерального Секретаріату до скликання Української Установчої Ради знову постало на засіданні Малої Ради 17 жовтня. Заява, зачитана В. Винниченком, констатувала, що Генеральний Секретаріат України, визнаючи разом зі всією демократією російської держави право кожної нації на повне самовизначення, тим самим визнає за українським народом право вільно і без всяких обмежень виявити свою волю на Українських Установчих Зборах [3]. Однак, зазначалося, що Генеральний Секретаріат розгляне законопроект про Українську Установчу раду, подасть його на розгляд Центральній Раді і передасть на затвердження Тимчасового уряду. Проти цього категорично виступили українські есери. Зокрема, М. Ковалевський, зазначив, що фракція рішуче не погоджується з думкою, висловленою в заяві Генерального Секретаріату, згідно якої законопроект про Українські Установчі збори (раду) має бути розроблений Генеральним Секретаріатом і затверджений Тимчасовим урядом. Це, на переконання УПСР, може зробити лише Центральна Рада [3]. Позиція есерів викликала дискусію. Представник Бунду М. Рафес почав доводити, що суверенність Українській Установчій раді потрібна тільки тоді, коли б вона мала проголосити самостійність України, в іншому випадку їй суверенність не потрібна. Суверенними повинні бути тільки Всеросійські Установчі збори. У дискусію вступив український есер М. Стасюк, промова якого була найбільш палкою і «колючою». Він зазначив, що повну суверенність можуть мати при федерації федеральні Установчі збори тільки разом зі всіма крайовими Установчими зборами. Його підтримав інший есер Й. Маєвський, наголосивши, що самовизначення і суверенітет – це те саме. Як же це розуміють росіяни, коли вони визнають право на самовизначення і не визнають суверенітету народу? Як може народ виявити своє самоозначення, не маючи суверенітету [3]?

Рішення про Українську Раду, запропоноване фракцією соціал-демократів, було прийнято після гарячих дебатів наступного дня і носило досить абстрактний характер: «Вислухавши заяву Генерального Секретаріату і ще раз підкреслюючи потребу єдності Федеративної Російської Республіки, признаючи, що воля народів України до самоозначення може бути виявлена тільки через Установчу Раду України і що таким чином виявлена воля народів України буде погоджена з волею всіх народів Росії, виявленою через Всеросійські Установчі Збори, і висловлюючи певність, що права народів України будуть цілком забезпечені на Всеросійських Установчих зборах» [3]. Про законопроект не йшлося взагалі.

Проблема Українських Установчих зборів набрала особливої актуальності у зв'язку з проголошенням Української Народної Республіки. В Третньому Універсалі Центральної Ради прямо зазначалося: «До Установчих Зборів України (жодних сумнівів щодо їх скликання не виникало – автор) вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді і на-

шому правительству – Генеральному Секретаріатові України» [49].

Відповідно до запрограмованої перспективи Центральна Рада ще у вересні – жовтні 1917 р. оголосила про низку підготовчих заходів щодо скликання Українських Установчих зборів, що тоді вже стало приводом до чергового ускладнення стосунків з Тимчасовим урядом, і хоча б частково здійснила задум проведення, де це стало можливим, виборів до Установчих зборів наприкінці року.

При цьому в умовах наростання суперечностей і боротьби з силами соціалістичної революції, очолюваних більшовиками, керманічі Української революції в пошуках шляхів виходу з конфліктної ситуації готові були на компроміси, згоджувалися на паліативні рішення щодо форми влади в Україні. Значний інтерес тут становлять рішення III з'їзду українських есерів (21–24 листопада 1917 р.), неформальним лідером яких був М. Грушевський.

Очевидно, в даному разі доцільно навести майже повний текст ухвалені з'їздом революції про формування влади – настільки вона принципова й красномовна.

«1. З огляду на те, що незабаром зберуться Установчі Збори України, яким Центральна Рада передасть всю повноту влади, З'їзд Української Партії Соціалістів-Революціонерів не вважає потрібним переобирати Центральної Ради; однак, з огляду на необхідність створення суто-клясової організації для дальшого планомірного розвитку клясової боротьби на Україні, З'їзд доручає фракції УПСР в Центральній Раді домагатися, щоб Центральна Рада взяла негайно на себе почин утворення всеукраїнського клясового органу трудової демократії.

2. Для того щоб Центральна Рада мала найрішучішу піддержку провідних органів революційної демократії, вона повинна подбати про негайне створення всеукраїнських об'єднуючих територіальних центрів – рад робітничих, селянських та військових депутатів, які забезпечать центральному клясовому органу точний і безпосередній зв'язок з організаціями революційної демократії на місцях.

3. В зв'язку з цим доручається партійним організаціям на місцях поставити на чергу дня перевибори місцевих рад солдатських депутатів і скликання всеукраїнської ради військових депутатів. При тому всі українські вояки на фронті мусять бути виділені в окремі часті.

4. Визначаючи, що теперішні ради робітничих депутатів на місцях дуже часто не відповідають настроєві робітничих мас на Україні, доручається партійним організаціям УПСР подбати, щоб перевибрати ті Ради як найшвидше і зараз же по перевибранню місцевих рад скликати всеукраїнський з'їзд рад робітничих депутатів.

5. З вище зазначених вже причин З'їзд доручає своїм фракціям у всіх радах селянських депутатів домагатися переобрання їх на місцях і оновлення через їх з'їзду Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів.

6. Всі ці три всеукраїнські ради утворюють згаданий центральний всеукраїнський клясовий орган.

Крім того в цей орган повинні влитись депутати від територіальних з'їздів тих трудових верств, які не представлені в задовольняючій мірі в вищезазначених радах, як залізничники, поштовики і телеграфісти, шосейники та робітники торговельних пароплавів, а також представники всіх соціалістичних партій на Україні, які стоять на класовій точці погляду.

Тільки такий класовий орган може існувати як постійна установа, організована з низу до верху на яку буде спиратися центральна влада і реалізувати через неї свою політику

Тільки в такій організації можуть найти піддержку Українські Установчі Збори і перевести свою велетенську роботу без особливих катастроф» [44].

Впадає в око своєрідний дуалізм у підході українських есерів до питання про формування вищих інститутів державної влади: передбачалося одночасне існування в УНР двох верховних законодавчих органів: позакласового – парламенту (спочатку Центральна Рада, а згодом – Українські Установчі збори) та класового – Всеукраїнська Рада селянських, робітничих і солдатських депутатів.

Молодший колега М. Грушевського П. Христюк дуже високо оцінював наведену резолюцію найвпливовішої на той час української політичної партії і приходив до такого загального висновку: «Коли пригадаємо тут постанови Першого Всеукраїнського Селянського З'їзду (18–23 листопада 1917 р. – автор) і третьої сесії Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів про організацію влади на місцях, то можемо сказати, що українська демократія мала майже викінчену схему організації влади на Україні з самого верху до низу. Ця схема не була у когось запозичена. Це не було сліпе наслідування ані західно-європейських зразків парламентарної демократії, ані московсько-ленінської радянської форми влади. Це була своєрідна, що виросла органічно з розвитку революції на Україні, форма будови влади. Суть її полягала в одночасному існуванні органів двох родів: так званих демократичних, обраних на підставі п'ятичленної виборчої формули, і цілком класових, так би мовити, радянських, при чому виразно віддавалась фактична перевага органам класовим – радам робітничих, солдатських і селянських депутатів, як на місцях, так і в центрі» [44].

Такий, по суті, перехідний, варіант державної організації, розрахований на її обов'язкову подальшу еволюцію, міг би зняти напругу, що виникла між більшовиками і лідерами Української революції. П. Христюк зазначає: «Цій схемі організації влади не можна відмовити в раціональності, особливо для того часу, на який вона розраховувалась. Будучи переведена в життя, вона, безумовно, не стала б на перешкоді нормальному розвитку класової боротьби на Україні. З часом Установчі Збори, а також обрані на підставі п'ятичленної виборчої формули органи місцевого самоврядування, могли б бути з успіхом усунені цілком, коли б того вимагала класова боротьба, і, таким чином, вся влада на Україні перейшла б до рад робітничих, селянських і військових депутатів. Не виключена була також і можливість довшого існування цієї «дуалістичної системи». У всякім разі, кажемо ще раз, в ній не ховалось нічого загрожуючого розвитко-

ві революції, і московські більшовики несуть велику відповідальність перед працюючими масами за те, що нетактовно і брутально – силою московської зброї – зруйнували всі ці пляни, порушили нормальний розвиток класової боротьби на Україні і, бажаючи силою зброї включити українську революцію у відповідну фазу російської революції, насадити форми влади на Україні точнісінько по своїх московських зразках, викликали війну між Совітською Московщиною і демократичною, революційною Україною» [44].

З наведеними міркуваннями досить серйозного аналітика можна було б погодитись, якби не одна, але дуже вагома деталь: до реалізації означеної схеми на практиці так і не дійшло. Більшовики ж організували маси на боротьбу не з паперовими, кабінетними планами, хоч би якими привабливими вони були, а з тією конкретною політикою й організаціями, що їм протистояли. Саме тому вони й домагались усунення з політичної арени Центральної Ради і передачі влади в Україні органу який обрав би Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Втім, виявилися й інші погляди та підходи, навіть у тій же УПСР на проблеми національної влади взагалі і створення Українських Установчих зборів, зокрема. Так, всередині партії українських есерів у листопаді оформилася фракція, що найменувала себе «конфедералістами» [50]. Серед іншого вона зайняла особну позицію у справі скликання Установчих зборів. Вважаючи, що на теренах колишньої Російської імперії можна створити лише конфедеративне об'єднання, фракція доводила, що громадяни України мають право взяти участь тільки у виборах до Українських Установчих зборів і не повинні брати участі у виборах до будь-якого іншого законодавчого зібрання, в тому числі до Всеросійських Установчих зборів [50]. Це обґрунтовувалося тим, що Росія трактувалася як іноземна держава, з якою не існувало навіть союзного договору, а тому її органи влади не мали ніякого законодавчого значення для України. До того ж, фракція не підтримувала заходів республіканського керівництва щодо швидкого скликання Українських Установчих зборів. Її представники вважали, що в Україні існують і діють більш-менш авторитетні органи влади – Центральна Рада й Генеральний Секретаріат, які здатні проводити державну політику. З огляду на це пропонувалося ретельно, а не поспіхом, підготувати організацію виборів – відвести час на агітацію, скрупульозно скласти списки виборців, повернути в Україну солдатів, які воювали на різних фронтах. З цих міркувань вибори пропонувалося проводити не раніше лютого і день скликання законодавчого органу призначити на день народження Тараса Шевченка – 27 лютого (за старим стилем) [51].

Такі погляди конфедералістів відображали настрої певної частини населення, на що вони й посилювалися, доводячи їхню правомочність. Зокрема, на рішення І партійного з'їзду УПСР Київщини (6–7 жовтня 1917 р.), делегати якого, визнавши необхідність активної участі населення України у виборах до Всеросійських Установчих зборів, водночас постановили, щоб обрані до них депутати з'їхалися до Києва,

створили “Державну Українську Раду”, яка б замінила Центральну Раду, взяли владу в свої руки та провели вибори до суверенних Українських Установчих зборів.

Ще радикальніше до справи скликання Установчих зборів поставилися делегати губернського Національного з'їзду Київщини, заборонивши своєю постановою депутатам, обраним до Всеросійського установчого зібрання, брати участь у його роботі до скликання Українських Установчих зборів [50]. Спираючись на такі рішення, представники фракції закликали до “розриву з Петроградом” і вимагали “стати владою на своїй землі” [52].

Як відомо, Українській Центральній Раді не вдалося ні провести повноцінних виборів до національних Установчих зборів (вони були проведені лише на частині території УНР і обрано лише ледь половини депутатів – 172 із 301), ні скликати збори, яким планувалося передати з рук Центральної Ради «нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, уставити лад у Народній Республіці нашій...» [53]. Оголосивши Четвертим Універсалом Українську Народну Республіку самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою [53], вона домоглася підписання Брестського миру з Центральними державами. Завдяки австро-німецькому військовому чиннику Центральна Рада змогла відновити по суті втрачену владу в Україні й знову мала повернутися до питання про нагальні проблеми державного будівництва, в тому числі про український парламент.

Схоже, що на цей момент М. Грушевський відійшов від попередніх поглядів і чіткої, ясної позиції щодо майбутнього українського парламенту вже не мав. Вочевидь, сплутав карти непередбачуваний розвиток подій. І Голова Центральної Ради уже практично розводять тотожні для нього до того поняття «Установчі збори» і «Парламент». В збірці на порозі Нової України: Гадки і мрії, (в іншому варіанті – статті і матеріали)» [54] підготовлений навесні 1918 р., є розділ “Установчі збори чи Парламент» [54], де провідний національний діяч об'єктивно викладає дві точки зору: прихильників скликання, хай із запізненням, Установчих зборів, чи обмеження завдання прийняттям Центральною Радою Конституції УНР і закону про вибори до парламенту, щоб із суспільним заспокоєнням обрати парламент.

“Ті, що стоять за установчі збори, - резюмує вчений і політик, – перш за все вважають ніяковим не сповнити обіцянки, даної третім і четвертим універсалом про скликання уст. зборів. Далі мають на увазі те, що коли даремно пропали вибори до російських установчих зборів, а пропадуть ще й вибори до українських, то се дуже знеохотить людність. Після цього вона може й не схоче брати участі в виборах, коли б не скликаючи уст. зборів розписати нові вибори до парламенту. Багато оглядаєть ся також на приклад інших революцій, що до конституційного парламенту переходили через установчі збори, а найбільше, очевидно, стоять під впливом російської агітації за установчі збори – занадто ся ідея їм стала привична» [54].

Точно так він викладає і аргументи іншої сторони: «Прихильники парламенту доводять, що не всюди революція переходила до парламенту через установчі збори. Скликання установчих зборів має своє значіння в період розвитку революції, для закріплення її здобутків. У нас сей момент проминув. Революція скінчилась, або спадає. Нема чого її затягувати умисно. А коли скликати установчі збори, то се значить протягати революційний період і відкладати початок конституційного життя, зовсім безпотрібно, бо те, що мали робити установчі збори, мусіла вже робити Центральна Рада, і в значній мірі зробила вже, проголосивши Україну незалежною республікою й прийнявши цілий ряд основних законів, як земельний та інші. Треба як найскорше перейти до конституційного життя, а першому парламентови можна призначити надзвичайні права: право переглянути і затвердити остаточно конституцію, яку прийме Центральна Рада.

Вони вказують далі, що касувати тих виборів до установчих зборів, які відбулись, і розписувати нові вибори до установчих зборів ніяк не можна. Се противиться самій ідеї установчих зборів, а крім того се затягає і збори і перехід до конституційного життя, і може дійсно викликати повну неохоту до виборів. Вибори ж, які були, місцями проходили під більшовицьким утиском і не дають дійсного виразу народнім бажанням. А крім того вони робились без огляду на права українського громадянства» [54].

Сам М. Грушевський не пристає на жоден із варіантів, вважаючи за необхідне попереднє з'ясування результатів проведених раніше і тих, що можуть бути призначені, виборів до Установчих зборів і загалом ставлення до ідеї таких зборів українського громадянства, передусім, селянства [54].

Аналогічної обережної, радше-невизначеної позиції М. Грушевський дотримувався і виголошуючи 20 березня 1918 р. на засіданні Малої Ради промову з приводу першої річниці створення Центральної Ради [55].

Схоже, що життя, суспільна практика не пішли ні першим, ні другим означеними шляхами, а вибрали свій, третій варіант. В ньому була спроба поєднати два передбачувані М. Грушевським, суспільною думкою підходи. В екстремальних умовах по суті розпочатого державного перевороту 29 квітня 1918 р. Центральна Рада нашвидкуруч схвалила проект Конституції Української Народної Республіки. В Основному Законі Держави Центральна Рада жодним словом не згадується. В першому, загальному розділі зазначається, що своє суверенне право в УНР «народ здійснює через Всенародні збори України» [53]. А відповідний розділ (він містить 20 статей) виписаний найдетальніше (від порядку виборів до регламентації всіх функцій і прерогатив) [53].

Ще до того, 11 квітня, Мала Рада призначила і день скликання Українських Установчих зборів – 12 травня 1918 р. В протоколі засідання значиться: «Проголосивши наслідки голосування, М. Грушевський висловив своє задоволення з приводу того, що Українська Центральна Рада, яка заявила, що передасть владу Установчим зборам, виконає своє обіцяння і доведе діло до кінця» [56].

Достатньо очевидними, гадається, є висновки із вищевикладеного.

Оскільки сам керівник органу, який часом іменують першим українським парламентом, не вважав його за такий, то, мабуть, слід взяти до уваги його думку Про Центральну Раду 1917–1918 рр. в контексті оцінок М. Грушевського слід говорити радше як про інструмент для створення повноцінного парламенту – Думи – Сейму – Установчих зборів - Всенародних зборів України. На певному етапі – влітку 1917 р. – коли Центральна Рада перетворювалася з національного органу на крайовий, її Голова допускав, що й таким чином, але за умов всенародного переобрання, Центральна Рада може стати справжнім парламентом. Однак цьому не судилося бути.

Тому, переконаний, послідовний демократ, принципівий вчений мислив український парламент як інституцію, сформовану «за всіма правилами», без будь-яких поступок яким би то не було обставинам і чинникам. І М. Грушевського, його високоморальну позицію можна і слід зрозуміти. Як втім, можна і слід враховувати, що таких «стерильних» умов політичне життя практичне ніколи не дарує. Повною мірою це стосується і інших провідних діячів Української революції, керівництва усіх тогочасних політичних партій.

Прийшовши до влади, гетьман П. Скоропадський першими ж своїми актами відмінив Конституцію УНР і заборонив скликання Українських Установчих зборів [57]. Природно, мова йшла про форум, який планувала скликати Центральна Рада. Втім, у першій же грамоті до громадян України новий правитель заявив, що «в найближчий час буде видано закон, установляючий порядок виборів до Українського Союму» [6].

Виходячи з того, що гетьманат не можна вважати чинником Української національно-демократичної революції, власне проти здобутків і стратегічних орієнтацій якої він і був спрямований, гадається, немає сенсу зупинятися на з'ясуванні позицій, політики авторитарної влади щодо перспективи створення національного парламенту. Можна адресуватися до вельми предметного спеціального дослідження [31], в якому відтворено поведінку П. Скоропадського, його оточення щодо виборного представницького органу. Хоча автор ухиляється (і, мабуть, має на те свої резони) від категоричних висновків, зібрані й наведені ним промовисті матеріали, гадається, дають достатньо підстав уважати: виконуючи роль маскуванню тимчасовості, надзвичайності, перехідної вимушеності встановлення одноосібного правління, численні публічні декларації, обіцянки створити парламентську інституцію (за короткий термін навіть її назва не усталилася, кілька разів змінювалася – Українські Установчі збори, Державний сейм тощо) насправді виявилися пустим звуком, а реальна позиція відтягування владою рішення популярної проблеми, була жорстко узгоджена з окупаційною адміністрацією.

То ж на діловий ґрунт реалізацію ідеї створення національного парламенту спробувала перевести уже Директорія. Вона спромоглася ініціювати і можливо провести антигетьманське повстання, власне –

очолити другий етап Української революції, відновити Українську Народну Республіку і правдиво прагнула продовжити закладені в часи Центральної Ради народоправчі, республіканські традиції. Звісно в цьому контексті на одну із чільних позицій знову висувається проблема скликання національного парламенту. Це дуже добре усвідомлював В. Винниченко і його колеги. Тим більше, що за оцінками фахівців – «за правовим статусом Директорія була органом верховної державної влади, що уособлював, особливо на початку правління, законодавчу, виконавчу і судову владу» [26]. А відтак і була просто зобов'язана ініціювати і розв'язувати питання подібного роду.

Уже в першій відозві Директорії від 15 листопада 1918 р., якою оголошувалось антигетьманське повстання (автором її був голова Директорії – В. Винниченко, а підписали члени Директорії С. Петлюра, Ф. Швець, О. Андрієвський) підкреслювалось: «... Чесні громадяни України, як українці, так і неукраїнці повинні разом з нами стати збройною оружною силою проти ворогів і злочинців народу і тоді всі соціальні і політичні здобутки революційної демократії будуть повернені. А Українські Установчі Збори твердо й непохитно закріплять їх на вільній українській землі» [5].

Однак, вочевидь, ні чіткого плану створення національного парламенту, ні уяви про його функції спочатку не було. Так, в оповіщенні Директорії УНР, поширеному 21 листопада зі Ставки повстанських військ серед першочергових завдань називалось: «Якомога швидше скласти кабінет народних міністрів та організувати передпарламент із народних делегатів для обміркування і видання законів про землю, про установчі збори та про інші державні та громадські справи» [5].

То ж із зазначеного виходить, що на шляху до Установчих зборів (повноцінного парламенту) мав утворитись і певний час функціонувати передпарламент, або за оцінкою сучасних фахівців «своєрідний парламент», якому Директорія планувала передати свої повноваження верховної влади [58].

Непевна, нечітка ситуація швидко набула нових неясностей і ускладнень через загострення неузгодженостей, різномислень, суперечностей серед лідерів Української революції щодо принципових орієнтирів у питанні, яких сутнісних обрисів узагалі мала набрати УНР [59]. Ініціативу В. Винниченка щодо запровадження системи радянської влади рішуче відкинули інші члени Директорії (С. Петлюра, П. Андрієвський, А. Макаренко, Ф. Швець), керівництво основних політичних партій – українських соціал-демократів і українських есерів. Проте всі вони напрочуд швидко пристали до пропозиції того ж В. Винниченка створити трудові Ради – демократичні органи з трудових елементів, без участі представників цензових страт. На їх підґрунті планувалося створити Республіку Трудового народу (ідея була запозичена головою Директорії у діячів УПСР, які висунули її й обговорювали, пропагували ще з весни – літа 1918 р.). Як перший консолідуючий крок на цьому, не вельми теоретично обґрунтованому, шляху видавалося оперативне скликання і проведення Конгресу трудового народу (Трудового Конгресу) України (в

чомусь задум перегукувався з феноменом Українського національного з'їзду, що відбувався у квітні 1917 р., однак на новий форум не мали допускатися представники експлуататорських, тобто – нетрудових – верств).

Обраний курс було зафіксовано в Декларації Директорії від 26 грудня 1918 р. Підтвердивши об'єктивну зумовленість, законність перших кроків щодо скасування порядків часів гетьманщини, відновлюваних прав трудових класів на революційні завоювання у соціальній і національній сферах, документ зазначав: «Слідуючим етапом нашої революції є творення нових, справедливих, здорових і відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм.

Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного права – трудящого народу, – Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народові.

Але Директорія вважає, що право управління й порядкування краєм повинно належати тільки тим класам, які суть основою громадянського життя, які творять матеріальні та духовні цінності, які кров'ю й життям своїх членів вступили до боротьби з руйнівними силами сучасного ладу.

Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише класам працюючим – робітництву й селянству, тим класам, що здобули цю владу своєю кров'ю» [60].

Природно, в документі фіксувалося ставлення і до інших, нетрудових верств суспільства і обґрунтовувалися висновки щодо закономірності їх усунення від влади: «Так звані «пануючі класи», класи земельної, промислової буржуазії за сім місяців цілковитого, нічим необмеженого свого панування на Україні доказали свою цілковиту нездатність і надзвичайну шкодливість для всього народу в управлінні Державою.

Маючи всі матеріальні, фізичні й духовні засоби, маючи повну волю для організації економічного, політичного життя, ці класи внесли тільки дезорганізацію й руїну в край. Переслідуючи тільки свої вузько-класові егоїстичні інтереси, ці класи вели воїстину грабіжницьку політику в краю» [60].

Директорія урочисто заявляла, що вона передасть владу, свої права й повноваження лише трудовому народу Української Народної Республіки. Селянам, робітникам і трудовій інтелігенції пропонувалося обрати делегатів на Конгрес Трудового Народу України (норми представництва, місце й час відкриття форуму мали бути повідомлені окремою інструкцією).

«Конгрес Трудового Народу України матиме всі верховні права й повновладність рішати всі питання соціального, економічного та політичного життя Республіки, – підкреслювалось в декларації. – Конгрес трудового народу, як революційне представництво організованих працюючих мас, скликається не по удосконаленій формулі виборів, якої додержати зараз неможливо. Надалі, коли настане мирне життя, він має бути замінений представництвом працюючих

мас, обраним по удосконаленій системі виборів, се-б-то установчими зборами.

Конгрес Трудового Народу має вирішити форми влади, як на місцях, так і в центрі. До цього рішення Директорія вважатиме всякі спроби захвату влади якими-будь групами насильством над волею трудового українського народу й тому буде рішуче припиняти всякі такі самовольні виступи» [60].

З наведеного можна зробити припущення, що Трудовому Конгресу по суті відводилася роль згаданого вище передпарламенту, а в перспективі – «коли настане мирне життя» - передбачалося усе ж скликання «по удосконаленій системі виборів» повноцінних Установчих зборів.

Разом з тим, Директорія вважала за потрібне не чекати скликання народного форуму, а, враховуючи попередній революційний досвід, особливо – його негативні уроки, негайно здійснювати кроки щодо поглиблення перетворень на користь трудових елементів суспільства: Директорія прагнула залучити до невідкладної підтримки свого курсу українські партії. Декларація закінчувалася словами: «Соціалістичні партії та групи всіх соціалістичних напрямів і всіх національностей Директорія кличе поставитися з повним розумінням важности моменту, й усі свої сили направити на правильну та достойну трудового народу організацію волі його, на організацію порядку й ладу по всій землі Трудової Республіки» [60].

Проведення в життя наміченої програми доручалося Раді Народних Міністрів, якій, за переконанням Директорії, мав допомогти весь трудовий народ України.

Мабуть, не можна було чекати однозначної реакції на декларацію. Праві елементи називали її "більшовицькою". Ліві – не вбачали гармонії між революційно-класовими постулатами і конкретними заходами, що намічались. Тому не могли сприймати її як викінчену революційно-соціалістичну програму, а швидше – як черговий компромісний документ.

Особливо гостро критикував суперечності декларації П. Христюк. Він буквально висміював поміркованість планів перебудови суспільно-політичних відносин в Україні і завершав міркування досить жорсткими висновками:

«Залишаючи в руках буржуазії головне знаряддя її панування – капітали, Декларація в той же час проклямує відсунення буржуазії від участі в державнім управлінні. Оригінальний спосіб боротьби з буржуазією, з якого посміється не один соціаліст і не один капіталіст. Сами автори декларації підмітили його «оригінальність» і постарались пояснити, що він являється «не удосконаленим», часовим і що його буде виправлено тоді, коли на місце Трудового Конгресу – диктатури працюючих – *прийдуть Установчі Збори* і буржуазія в додаток до своїх маєткових прав поверне собі і права політичні. Чи не жалюгідна, безнадійна плутанина?» [61].

З позицій значної часової дистанції сьогодні можна висновувати: В. Винниченко намагався компромісно розв'язати завдання, які апріорі розв'язати було неможливо: знайти спосіб замирення з Радянською Росією, демонструючи свою стратегічну «майже соціалістичність», і, водночас, переконати Антанту в

тому, що українська влада нібито й на думці не мала нічого спільного з більшовицьким курсом та експериментами.

Не було єдності поглядів і в національно-демократичному таборі, в першу чергу серед українських есерів і українських соціал-демократів. Перші наполягали на послідовному втіленні в життя трудового принципу, тоді як другі рішуче підкреслювали свою відданість ідеям європейського загального права, неурізаної демократії, європейського парламентаризму, «реальної» політики. Щоправда іноді лунали й голоси за запровадження диктатури.

Насправді ж, безкінечні дискусії, суперечки на цьому ґрунті були переважно абстрактними, майже не мали стосунків до конкретної політичної практики, а лише відволікали увагу від нагальних проблем суспільного розвитку [62]. До того ж, більшістю українського проводу до часу начебто не помічалось, яке дедалі міцніше коріння пускали рецидиви отаманщини, ініціатором, натхненником і захисником якої з перших днів антигетьманського повстання виступав наділений практично необмеженою владою Головний отаман С. Петлюра. Він, власне, офіційно нічого не протиставляв пропозиціям В. Винниченка, проте, «без зайвого галасу», однак настирно, «гнув свою лінію» [63].

Не віщував нічого доброго оздоровленню влади, налагодженню ефективних механізмів організації й чіткого функціонування її вищих державних структур далекий від досконалості, а то й взагалі сумнівний з погляду юридичних норм («державна в державі») спосіб проведеного в січні 1919 р. об'єднання в одну цілість Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки. Більше того, не було недоліку в критичних настроях і випущених стрілах щодо Акту злуки 22 січня 1919 р. навіть у безпосередньо причетних до появи Універсалу осіб [61, 64–66].

Доки вдалося зібрати Трудовий конгрес України (23–28 січня 1919 р.), різко змінилася воєнно-політична ситуація в Україні. Влада Директорії над територіями республіки стрімко звужувалася, перетворюючи проблему евакуації вищих державних структур з Києва лише на питання часу. За таких умов повного, якісного представництва досягти було неможливо. А саме зібрання доводилося проводити поспіхом, що не могло негативно не позначитись на фаховому, ретельному обговоренні й ухваленні рішень. Ділова дискусія була майже всуціль підмінена хаотичними, багатослівними деклараціями, заявами, демаршами численних фракцій, якими кожна з них намагалася (часом ультимативно) схилити загальне зібрання на свій бік. Зрештою, після гарячих, пристрасних суперечок в останній день роботи форуму ледь вдалося прийняти спільний проект рішень, запропонованих УСДРП (правицею) і УПСР (центральної течії – правої), й оформлення їх в «Універсал Трудового Конгресу України» і закон «Про форму української влади».

В документах висловлювалася подяка і повна довіра Директорії за її діяльність [5].

Зважаючи на загрозливе внутрішнє і зовнішнє становище УНР, конгрес вирішив тимчасово припи-

нити свою роботу. Водночас було ухвалено виділити зі складу делегатів комісії з законопідготовчими й контрольними функціями, що мали розробити законопроекти для наступної сесії Трудового конгресу, а також допомогти урядові в оздоровленні адміністративного апарату. Мали бути створені комісії: з оборони держави, земельна, бюджетна, закордонних справ, харчових справ і культурно-освітня.

Щодо ключового питання – про організацію влади в УНР – конгрес ухвалив: «З огляду на небезпечний військовий час *доручити владу і оборону краю Директорії УНР*, яка, доповнена представником од Наддністрянської України, до слідує сесії Трудового Конгресу *має бути верховною властю* і видавати закони, необхідні для оборони Республіки, причім ці закони передаються на затвердження найближчій сесії Трудового Конгресу.

Виконавча влада УНР належить Раді Міністрів, котра складається Директорією і в часі перерви Конгресу відповідає перед Директорією» [5].

Президії форуму, за погодженням з Директорією, доручалося найближчим часом скликати чергову сесію Трудового Конгресу України. Програмні пункти резолюції були дуже короткими, але виразними й чіткими: «*Конгрес Трудового Народу України стоїть проти організації робітничої диктатури і висловлюється за демократичний лад на Україні. В цілях закріплення демократичного ладу правительством УНР разом із комісіями має підготувати закон для виборів Всенароднього парламенту Великої Соборної Української Республіки*» [5].

Отже, вимушена й надалі виконувати різноманітні, різнопланові функції, в тому числі й законодавчі, легітимізована Трудовим Конгресом Директорія не змогла сповна реалізувати задуми щодо створення парламенту, хоча потреба в ньому була не лише з погляду налагодження дієвих механізмів загальнодержавного розвитку, а й, особливо, з необхідності логічно, законодавчо довершити соборницький процес, як це було домовлено з керівництвом ЗУНР.

На жаль, національного парламенту (Українських Установчих зборів, Сейму тощо) скликати Директорії так і не судилось.

Через скрутне становище УНР, передусім воєнне, яке перманентно погіршувалося, до реалізації демократичних державотворчих планів Директорії просто не дійшло, а деякі процеси взагалі набрали деструктивного, зворотного характеру.

Мова, передусім, про домінування режиму отаманщини, який закріпився після відставки В. Винниченка 9 лютого 1919 р. і виходу на першу роль у державному провіді УНР С. Петлюри [67–69]. Головний отаман, офіційно обраний головою Директорії 9 травня 1919 р. [5], не лише зосереджував у своїх руках усе більше влади, а й поетапно звужував коло «директорів». 13 травня 1919 р. офіційно вийшов зі складу вищого державного органу П. Андрієвський, звинувачений у причетності до антиурядового заклоту 29 квітня під орудою В. Оскілка. З набуттям 9 червня 1919 р. статусу «диктатора» ЗУНР і невідвротної напруги, що виникла, припинив своє членство в Директорії Є. Петрушевич [70] (він був введений до її складу згідно Універсалу соборності, фактично засту-

пивши 12 лютого 1919 р. В. Винниченка після його демісії, 15 листопада 1919 р.), А. Макаренко і Ф. Швець домоглися дозволу на закордонне відрядження [70], з якого не забажали повертатися навіть після спеціальної постанови Ради Народних Міністрів з вимогою їх відкликання на Батьківщину [70].

Так Директорія, власне, припинила своє існування як колективний орган, а повновладдя зосередилося в руках однієї особи – С. Петлюри.

15 листопада 1919 р. з'явилася наступна постанова Директорії: «З огляду на виїзд за кордон по державних справах членів Директорії А. Макаренка та Ф. Швеця, Директорія ухвалила:

1) На час відсутності з території Української Народної Республіки членів Директорії А. Макаренка та Ф. Швеця верховне керування справами Республіки покладається на голову Директорії пана Головного Отамана Симона Васильовича Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони та постанови, ухвалені Радою Народних Міністрів.

2) На випадок його смерті все верховне керування Державними справами Республіки та її озброєними силами покладається на залишившихся в живих членів Директорії, або одного з них з тим, аби вони провадили зовнішню та внутрішню політику Республіки на ґрунті її самостійності до часу скликання представництва від українського народу» [65].

За оцінкою М. Шаповала, постанова стала тим документом, «яким Петлюра під час паніки оформив своє самодержавство... Директорія перестала існувати і формально розпочалася «петлюрівщина», яка фактично почалася раніш» [65].

Однак, у публічному ідеологічному, пропагандистському житті проблема удосконалення державного управління, в тому числі ідея парламентарної республіки, не знімалася. Навпаки, в документах політичних партій, передусім УСДРП і УПСР, в моменти почергових змін керівництва урядом, періодично звучали атрибутивні заклики і, відповідно, обіцянки скликання національного парламенту.

Так, зокрема, було під час призначення уряду Б. Маргоса, І. Мазепи [5]. Судячи з усього, конкретних уявлень, яких змісту і форми мав набути парламент не було, про що можна судити навіть з різною вживаною термінологією – «парламент з правами установчих зборів», «парламентський лад», «широ народний парламент» тощо [5].

Проте, можна припустити, що в реалізацію оголошеного, рекламованого суспільство (принаймні його значна частина) вірило дедалі менше. Серйозних похідних кроків майже не здійснювалось, рідкісними були публікації на парламентську тему.

Втім, робилися і певні організаційно-технічні заходи, які демонстрували (або покликані були демонструвати, імітувати) зрушення в означеній сфері.

Так, постановою уряду від 2 червня 1920 р. при Міністерстві внутрішніх справ було створено спеціальну комісію на чолі з міністром для розробки тимчасового закону про форму державного устрою та порядок законодавства в УНР [5]. В результаті достатньо оперативних зусиль (лише семи засідань комісії і трьох засідань підкомісії, яка займалася підготовкою винятково проекту документа стосовно органі-

зації парламенту) законопроект було передано на розгляд Раді Народних Міністрів.

Однак певна частина правників, державних і громадських діячів діяльність комісії і підготовлені документи сприйняли з осторогою, а то й з недовірою, спричинивши достатньо гостру полеміку щодо легітимності як комісії, так і її напрацювань. Серед аргументів на перше місце висувалася апеляція до Закону від 28 січня 1919 р. «Про форму української влади», згідно якого підготовлені проекти мали схвалюватися Директорією і обов'язково затверджуватися Конгресом Трудового Народу. І хоча було зрозуміло, що зібрати відповідний кворум делегатів дуже непросто, багато хто вважав, що головна причина тут в іншому – елементарному саботажі С. Петлюри, якому робити це було невігідно й небажано [26].

В такій атмосфері 12 листопада Радою Народних Міністрів (а не Директорією) були ухвалені два закони – «Про тимчасове верховне управління» та «Про державну Народну Раду» [71].

В преамбулі першого документа визначалося: «До часу, коли матиме чинність в Українській Народній Республіці ухвалена народним представництвом повна Конституція, що визначить державний устрій у всіх частинах державної діяльності та спиратиметься на послідовне і всебічне зужитковання засад народного суверенітету, себто, що вся верховна влада безпосередньо належить народові і виявляється через парламент, скликаний на підставі загального, рівного, таємного, безпосереднього і пропорційного виборчого права, без різниці пола, національності і віри, видається цей закон, що визначає тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» [5].

Лише згадавши про парламент, у законі не йдеться (хоча б як у попередніх документах подібного роду) про перспективи його скликання, чи про відповідні доручення.

У законі говорилося, що «верховна влада Української Народної Республіки тимчасово організується шляхом ...розмежування та координування вищих державних функцій поміж Директорією, Державною Народною Радою і Радою Народних Міністрів.

Склад, порядок скликання та обсяг прав Державної Народної Ради визначає окремий закон» [5].

Насправді ж, практично уся повнота влади концентрувалася в руках Директорії – тобто, на той час зосереджувалася в руках С. Петлюри. Іншим державним інституціям – Державній Народній Раді і Раді Народних Міністрів відводилися функції, підлеглі, підконтрольні Директорії [5].

Так, у Законі про Державну Народну раду УНР йшлося, зокрема, про те, що «до скликання парламенту Української Народної Республіки законодавча влада в Українській Республіці належить Державній Народній Раді.

... Державна Народна Рада є тимчасовий орган народного представництва... Члени Державної Народної Ради заховують свої уповноваження до скликання парламенту, але не довше одного року. Якщо через рік по скликанню Державної Народної Ради не буде можливим скликати парламент, то для продовження законодавчої роботи призначаються нові ви-

бори членів Державної Народної Ради на таких же умовах, що до терміну їх уповноважень» [5].

З наведеного можна зробити висновок, що існували певні надії на скликання парламенту впродовж року. Однак, знову про конкретні організаційно-політичні заходи в даному напрямку не говорилося нічого. Що ж до компетенції Державної народної Ради, то вона мала ініціювати й розробляти законопроекти [5], однак право їх затвердження залишалося за Директорією «в особі голови Директорії» [5], тобто – одноосібно за С. Петлюрою.

Природно, що названі документи були сприйняті фахівцями достатньо критично.

Відомий юрист, ґрунтовний знавець конституційного права С. Шелухин вважав нові закони результатом настирної узурпаційної політики С. Петлюри, спробою легітимізувати власне єдиновладдя й позбавити прав інших членів Директорії [72].

Інший авторитетний правник А. Яковлів кваліфікував обидва документи як закріплення фактичної форми правління, що склалася не без порушення конституційних норм [26].

Паралельно в другій половині 1920 р. працювали комісії по підготовці Конституції УНР (їх очолювали О. Копцюх (Галичанський), О. Сїхельман і С. Баран).

У всіх проектах майбутня УНР передбачалася парламентською республікою, хоча назви, структура, функції і навіть найменування вищого законодавчого

органу держави пропонувалися різні (Українська Республіканська Рада, двохпалатний Федерально-державний парламент, Державна Рада, Державний Соїм тощо). Однак жоден з цих документів (за оцінками фахівців вони були добротньо підготовлені, спирались на кращі закордонні зразки і теоретично їм не поступалися) не дочекався свого ухвалення, не зміг прислужитися народу, нації. Втім, така ж доля спіткала і підготовлений того ж року С. Дністрянським проект Конституції Західно-Української Народної Республіки [73].

5. Висновки

Отже, підбиваючи підсумок, можна стверджувати: незважаючи на цілу низку планів, ініціатив, підготовчих зусиль і документів, практику виконання деяких функцій, притаманних парламенту, такої інституції в революційну добу в Україні створити не вдалося. Відтак є сенс солідаризуватися з авторитетними, об'єктивними, обґрунтованими висновками організаторів і керівників революційного поступу, державних демократичних утворень 1917–1920 рр. М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, М. Шаповала, П. Христюка, Д. Дорошенка, І. Мазепи, а також тих науковців, які вважають, що, поряд з безсумнівними історичними завоюваннями, такого важливого здобутку, як національний парламент Українська національно-демократична революція не мала [31, 34, 58, 74].

Література

1. Голос України [Текст] // Газета. – 2017. – № 50.
2. «Відлуння золотого гомону». Голос України [Текст] // Газета. – 2017. – № 49.
3. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1 [Текст]. – К., 1996. – 591 с.
4. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали [Текст]. – К., 2003. – 1024 с.
5. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920. Т. 1., Т. 2 [Текст]. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – 688 с., 744 с.
6. Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. Т. 1., Т. 2 [Текст]. – К., 2015. – 790 с., 412 с.
7. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) [Текст]. – К., 1998. – 248 с.
8. Солдатенко, В. Ф. Українська революція. Історичний нарис [Текст] / В. Ф. Солдатенко. – К., 1999. – 976 с.
9. Політична історія України. XX століття. Т. 2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) [Текст]. – К., 2002. – 488 с.
10. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. [Текст]. – К., 2007. – С. 225–432.
11. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку [Текст]. – К., 2007. – С. 107–299.
12. Соціально-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій [Текст]. – К., 2009. – С. 116–296.
13. Солдатенко, В. Ф. Революційні альтернативи 1917 року й Україна [Текст] / В. Ф. Солдатенко, О. М. Любовець. – К., 2010. – 320 с.
14. Солдатенко, В. Ф. Проект «Україна» 1917–1920 рр. Постаті [Текст] / В. Ф. Солдатенко. – Харків, 2011. – 511 с.
15. Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1, Кн. 2 [Текст]. – К., 2011–2012. – 390 с., 464 с.
16. Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення [Текст]. – К., 2013. – 656 с.
17. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) [Текст]. – К., 2001. – 816 с.
18. Капелюшний, В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) [Текст]. – К., 2003. – 495 с.
19. Копиленко, О. Л. Держава і право України 1917–1920 [Текст]: навч. пос. / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К., 1997. – 208 с.
20. Мироненко, О. М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр.: теоретико-методологічний аспект [Текст] / О. М. Мироненко. – К., 2002. – 260 с.
21. Головченко, В. Українська Народна Республіка в контексті глобальної «першої хвилі демократизації» [Текст] / В. Головченко // Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття. – К., 2007. – С. 98–109.

22. Копиленко, О. Проблема правотворення Української революції [Текст] / О. Копиленко // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Міжнародна науково-теоретична конференція 20-21 листопада 2007 р. Наукові дослідження. – К., 2008. – С. 24–48.
23. Шемшученко, Ю. Уроки конституційного будівництва в Українській Народній Республіці [Текст] / Ю. Шемшученко // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Міжнародна науково-теоретична конференція 20-21 листопада 2007 р. Наукові дослідження. – К., 2008. – С. 49–56.
24. Пиріг, Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського: сутність і форма державності [Текст] / Р. Я. Пиріг // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, погляди, контрверсії: Всеукраїнська наукова конференція 19-20 травня 2008 р. – К., 2008. – С. 6–12.
25. Терещенко, Ю. І. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції [Текст] / Ю. І. Терещенко // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, погляди, контрверсії: Всеукраїнська наукова конференція 19-20 травня 2008 р. – К., 2008. – С. 13–40.
26. Іванова, А. Ю. Законодавчий процес і законодавча техніка в період Центральної Ради, Гетьманату П. П. Скоропадського та Директорії [Текст] / А. Ю. Іванова. – К., 2011. – 224 с.
27. Томенко, М. Парламентаризм в Україні: історичне явище і наукова проблема [Текст] / М. Томенко // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського). – К., 2012. – С. 18–21.
28. Солдатенко, В. Михайло Грушевський і Центральна Рада: парламентські ілюзії і реалії [Текст] / В. Солдатенко // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського). – К., 2012. – С. 22–36.
29. Шемшученко, Ю. С. Конституційні ідеї М. С. Грушевського і сучасність [Текст] / Ю. С. Шемшученко // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського). – К., 2012. – С. 54–58.
30. Копиленко, О. Проблеми правотворення в першому Українському парламенті [Текст] / О. Копиленко // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського). – К., 2012. – С. 59–73.
31. Пиріг, Р. Я. Проблема виборів до сейму у внутрішній політиці Гетьманату П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.) [Текст] / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2012. – № 3. – С. 28–35.
32. Шведа, Ю. Парламент [Текст] / Ю. Шведа // Політична енциклопедія. – К., 2011. – С. 535–539.
33. Романюк, А. Парламентаризм [Текст] / А. Романюк // Політична енциклопедія. – К., 2011. – С. 539.
34. Шаповал, В. М. Парламент. Парламентаризм. Т. 4 [Текст] / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія. – К., 2002. – С. 434–436.
35. Грушевський, М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть [Текст] / М. С. Грушевський // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. – К., 1992. – С. 70.
36. Нова Рада (Київ) [Текст]. – 1917. – 25 березня.
37. Робітничая газета (Київ) [Текст]. – 1917. – 6 квітня.
38. Христюк, П. Замітки і матеріали до історії Української революції. Т. I [Текст] / П. Христюк. – Прага, 1921. – С. 36.
39. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ століття: Програмові і довідкові матеріали [Текст]. – К., 1993. – С. 121.
40. Любовець, О. М. Українські партії революційної доби [Текст] / О. М. Любовець. – К., 2012. – С. 234, 257, 322.
41. Хміль, І. В. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6-8 квітня 1917 р.) [Текст] / І. В. Хміль. – К., 1989. – С. 32–44.
42. Грушевський, М. Спомини [Текст] / М. Грушевський // Київ. – 1988. – № 9. – С. 122–123.
43. Шаповал, В. М. Парламентаризм. Т. 4 [Текст] / В. М. Шаповал. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. – С. 435.
44. Христюк, П. Замітки і матеріали до історії Української революції. Т. II [Текст] / П. Христюк. – Прага, 1921. – С. 86.
45. Солдатенко, В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Т. I. Рік 1917 [Текст] / В. Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2010. – С. 280–289.
46. Бевз, Т. А. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР) [Текст] / Т. А. Бевз. – К., 2008. – С. 283–285.
47. Вісті з Української Центральної Ради [Текст]. – 1917. – № 22-23.
48. Нова Рада [Текст]. – 1917. – 12 жовтня.
49. Нова Рада [Текст]. – 1917. – 8 листопада.
50. Конфедераліст (Київ) [Текст]. – 1917. – 5 листопада.
51. Конфедераліст (Київ) [Текст]. – 1917. – 12 листопада.
52. Маєвський, Й. Загальноросійські Установчі Збори [Текст] / Й. Маєвський. – К., 1917. – С. 7.
53. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2 [Текст]. – К., 1997. – 424 с.
54. Грушевський, М. На порозі Нової України: Гадки і мрії [Текст] / М. Грушевський. – К., 1991. – С. 86–88.
55. Грушевський, М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали [Текст] / М. Грушевський. – Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. – 278 с.

56. Робітнича газета (Київ) [Текст]. – 1918. – 14 квітня.
57. Конституційні акти України 1917–1920: Невідомі Конституції України [Текст]. – К., 1992. – С. 82.
58. Чехович, В. А. Директорія УНР. Т. 2 [Текст] / В. А. Чехович // Юридична енциклопедія. – К., 1999. – С. 191.
59. Солдатенко, В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. Т. II [Текст] / В. Ф. Солдатенко. – К., 2009. – С. 349–357.
60. Винниченко, В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 – грудень 1919]). Ч. III [Текст]. – К.-Відень, 1920. – С. 170–176.
61. Христюк, П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV [Текст] / П. Христюк. – Прага, 1922. – С. 19.
62. Солдатенко, В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. Т. III. Рік 1919 [Текст] / В. Ф. Солдатенко. – К., 2010. – С. 9–24, 42–43.
63. Солдатенко, В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби [Текст] / В. Ф. Солдатенко. – К., 2007. – С. 254–297.
64. Лозинський. Галичина в рр. 1918–1920 [Текст]. – Прага, 1922. – С. 67–71.
65. Шаповал, М. Велика революція й українська визвольна програма [Текст]. – Прага, 1928. – С. 127–129.
66. Мазепа, І. Україна в огні й бурі революції. Т. I [Текст] / І. Мазепа. – Прага, 1942. – С. 87.
67. Солдатенко, В. Ф. С. Петлюра і отаманщина [Текст] / В. Ф. Солдатенко // Революційна доба в Україні (1917–1920 рр.): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. – К., 2011. – С. 259–309.
68. Солдатенко, В. Ф. Режим отаманщини в УНР 1919 р.: витоки, сутність, наслідки [Текст] / В. Ф. Солдатенко // Гілея. Науковий вісник. – 2016. – Вип. 113. – С. 46–60.
69. Митрофаненко, Ю. Українська отаманщина 1918–1919 років [Текст] / Ю. Митрофаненко. – 2-е вид. випр. і доповн. – К., 2016. – 238 с.
70. Мазепа, І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Т. 2 [Текст] / І. Мазепа. – Прага, 1942. – С. 636–637.
71. Вістник Державних законів для всіх земель УНР [Текст]. – 1919. – Вип. 2.
72. Шелухин, С. П. Петлюрівці в світлі права [Текст] / С. П. Шелухин. – Львів-Відень, 1922. – С. 10–11.
73. Сиволоб, Ю. В. Теоретик української державності (Станіслав Дністрянський) [Текст] / Ю. В. Сиволоб // Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К., 1993. – С. 228–231.
74. Мироненко, О. М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр.: Теоретико-методологічний аспект [Текст] / О. М. Мироненко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 260 с.

Дата надходження рукопису 17.07.2017

Солдатенко Валерій Федорович, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, вул. Кутузова, 8, м. Київ, Україна, 01011